

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філологічних наук, професора кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Сабат Галини Петрівни на дисертацію Хороб Соломії Степанівни «Жанрові особливості української фантастики кінця XX – початку XXI століття», подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017)

Актуальність теми.

Дисертація Хороб Соломії Степанівни присвячена майже не розробленій у вітчизняному літературознавстві, вельми актуальній темі, пов'язаній із теоретичними і практичними аспектами фантастики, зокрема сучасної. Характерною ознакою літератури останніх двох століть (особливо XX ст.) є наявність творів, які не мають чіткої жанрової визначеності. Література виходить за рамки жанрових канонів, а це свідчить про те, що художні твори вбирають у себе різноманітні жанрові ознаки, хоча усталені жанрові структури не втратили свого значення й більше того – мають тенденцію вливатися у відкриті жанрові системи і формувати їх. Власне, авторка поставила собі мету дослідити жанрові особливості української фантастики кінця XX – початку XXI століття, враховуючи те, що теорія жанрів розвивається і змінюється, так само, як розвивається і змінюється саме поняття жанру. Дисертантка визначає категорію жанру як конкретно-історичну й розглядає його в єдності змістовно-формальних ознак. Жанр – це категоріальний синтез абстрактно-нормативного й конкретно-текстуального, сталого й змінного, синхронного й діяхронного, історичного й метаісторичного. Оскільки жанр – це динамічна система, він набуває своєрідних рис залежно від соціального та літературного середовища, жанр залежить від методу та напрямку, які в свою чергу зумовлені філософськими, естетичними, культурними поглядами автора.

Дослідження здійснено в межах комплексної науково-дослідної теми «Актуальні проблеми сучасного літературознавства, українська література в

європейському контексті розвиток західноукраїнського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття: художні традиції і тенденції». Тему дисертації затверджено (протокол № 11 від 27 листопада 2013 р.) й уточнено (протокол № 10 від 1 листопада 2016 р.) на засіданні вченої ради ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Найбільш істотні наукові результати.

Проблема жанрової приналежності фантастики є центральною у дисертаційній роботі, і авторка демонструє в першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження літературної фантастики» досить таки добру обізнаність з історією дослідження жанру, його різновидами та дефініціями. С.С. Хороб приходять до розуміння літературної фантастики як самоцінного культурного феномену, що являє собою комунікативне явище, в більшості випадків спроектоване в майбутнє. Фантастика функціонує, як стверджує дисертантка, у вигляді конгломерату жанрів з рядом характерних ознак. Враховуючи теоретичну неоднозначність поняття «фантастика», вона допускає можливість різних тлумачень цього терміна, але одночасно чітко формулює своє розуміння проблеми та свою методологію і методикку дослідження. Погоджуючись із позицією О. Стужук про те, що фантастика – це метажанр, авторка подає власне визначення літературно-художньої фантастики, чим, без сумніву, збагачує теорію жанру. Дослідниця, окреслюючи існуючі класифікації жанрів фантастики С. Лема, М. Пивоварова, О. Положій, Н. Чорної, Г. Сабат, В. Чумакова, Є. Брандіса, Г. Гуревича, О. Ковтун, О. Стужук та інших, виробила власну робочу стратегію: у практичних розділах дисертації особлива увага приділяється таким жанрам, як наукова фантастика, фентезі, власне фантастика, а також утопія й антиутопія. Таким чином, кожен жанр літературної фантастики розглядається як самостійне явище.

У другому розділі окреслено своєрідність функціонування жанрів фантастичної літератури. У підрозділі «Власне фантастика як концепт у художньому мисленні українських письменників» авторка, звертаючи увагу на складний жанровий синкретизм літературної фантастики, акцентує увагу на химерній прозі, котра особливо значного розвитку набула в українській літературі 60-70-х років ХХ ст., і єднає в собі риси гіпертрофованої художньої умовності, фантастики, казковості, амбівалентності сміхової культури. Дослідниця звертається до творчості В. Дрозда, В. Шевчука, Є. Гуцала, вказуючи на їх вплив на фантастичну традицію у вітчизняній літературі. У цьому контексті варто було б згадати О. Ільченка, В. Земляка. Важлива риса дисертації – випромінення впевненості в істинності висунутих положень і їх опертя на достатню підставу аргументації, коли йдеться про те, що традиціями фантастичної оповідності українська література завдячує прозі Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, О. Стороженка, а також «Енеїді» Котляревського, і міфологічним творам Лесі Українки та М. Коцюбинського.

Доказові роздуми дослідниці щодо творчості сучасного українського письменника Ярослава Мельника, твори якого, на думку С.С. Хороб, є фантастичними, проте такими в нашому літературознавстві не означені. Дисертантка розглядає деякі оповідання автора зі збірки «Чому я не втомлююся жити?» крізь призму власне фантастики, оповідання, яке дало назву прозовій книзі, вона вважає найсильнішим, бо ставить одвічне питання: в чому сенс життя? Тут детально аналізується тема безсмертя, адже концепція твору пов'язана з еліксиром молодості. Сюди ж проектується авторкою твори Олега Романчука, Миколи Руденка, В. Бережного. Не зайвим було б звернутися до витоків: творчий дух цієї ідеї лине із загадкових віків на межі середньовіччя та Відродження, коли людина пройнялася вірою у свою всемогутність, озброївшись силами таємничої науки алхімії, шукала еліксир життя, щоб повернути собі молодість, найповніше ця тема розкрита у «Фаусті» Й.-В. Гете. В

інших оповіданнях «Мій Барабанкін», «Вдома у Бога» Я. Мельник зображує, як це бачить дослідниця, світ позбавлений Віри, де втрачено Боже, Величне, Героїчне і любов до ближнього.

У підрозділі «Моделі наукової фантастики в ідейно-образній площині вітчизняних авторів» дисертантка зробила спробу ґрунтовно простежити тенденції розвитку наукової фантастики. До уваги беруться твори Жуля Верна, Герберта Веллса, засновників науково-фантастичного жанру в українській літературі В. Винниченка, Ю. Смолича. Слушною є думка, що Винниченко першим довів придатність української мови для розвитку науково-фантастичного жанру (с. 108), тому не без підстав уважав свою «Сонячну машину» «візитовою карткою української літератури в Європі». Дослідниця висвітлює як змістові, так і формальні ознаки творів В. Владка, О. Бердника, О. Тесленка, О. Романчука, М. Руденка, Володимира Савченка, до більш детального аналізу вона вдається, роздумуючи над романами Віктора Савченка, В. Єшкілева.

Результати дослідження доповнюють наукові уявлення про типологічні зв'язки міфу з зовсім молодим жанровим різновидом фантастики – фентезі, який завдячує своїй популярності насамперед творам англійця Дж. Толкіна і його знаменитій трилогії «Володар перснів», що увібрала в себе традиції міфу та казки, а також роману «Хроніки Нарнії» К.С. Льюїса. В українській літературі цей жанр репрезентований іменами О. Ільченка, М. Рибалко, О. Денисенка, Марини і Сергія Дяченків, Г. Пагутяк, Л. Дереша. Дослідження фентезі як самостійного жанру розпочалося порівняно недавно: у західному літературознавстві – в 1970-ті роки, а у вітчизняному – в 1990-ті. Цим і пояснюється, що стійкої термінології і консенсусу щодо жанрових особливостей фентезі поки не існує.

Дослідниця вдало простежує й належним чином осмислює широку панораму змін і трансформацій на емпіричному шляху від міфу до фантастики XXI століття, окреслює векторні способи творення фентезі, його становлення і розвиток. С.С. Хороб справедливо наголошує на помітному інтересі до міфологічної критики в два останні десятиліття, що пов'язане, мабуть, з актуалізацією в добу інформаційних технологій проблеми людини в житті суспільства зокрема і людства загалом, а також із потребою системного осмислення початкових стадій формування мови й мислення, світогляду, а відтак і менталітету народностей, націй, пошуків праглибин автохтонності, самоідентичності, формування Самості через ряд ініціацій тощо. Аргументовані висновки дисертантки, з яких проступає практичне значення рецепції міфу в українській літературі загалом (М. Гоголь, О. Стороженко, І. Котляревський, Леся Українка, П. Куліш, М. Коцюбинський, Вал. Шевчук) і в творчості сучасних фантастів зокрема. До уваги беруться твори Володимира Аренева, Наталії Щерби. Особливо детально авторка зупиняється на інтерпретації твору «Дика енергія. Лана» Марини і Сергія Дяченків, до аналізу залучає також «чарівний роман для юнацтва» «Ритуал» названих авторів. Міфологічний вододіл в дисертації рельєфно окреслений, дещо незрозуміло, чому поза межами уваги дослідниці залишився типологічний зв'язок з фольклорною казкою, з якої жанр фентезі у процесі творення оригінальної генеричної структури запозичував містичну атмосферу в межах специфічного хронотопу. Про те, що фентезі має багато спільного з казкою і міфом писала Т. Бовсунівська у монографії «Основи теорії літературних жанрів» (2008). Вона запропонувала класифікацію фентезі, спираючись на міркування американського письменника Л. дель Рея. На її думку, існують такі категорії цього жанру: епічне фентезі, героїчне, історичне, філософське, гумористичне, ігрове, дитяче, розповіді жахів. Чи погоджується дисертантка з наведеною класифікацією? Варто було б розглянути термінологічні пропозиції вченої.

Третій розділ дисертації присвячений жанровим вимірам української утопії й антиутопії. Тут дисертантка відчуває себе, наче риба у воді, не дарма він найбільший і найглибше вистудійований. На мій погляд, ці сторінки дисертації є найкращими: текстуальна аналітика найвиразніша.

Використовуючи знаменитий вислів Й.-В. Гете, Леся Українка твердила, що «белетристична утопія єсть або принаймні повинна бути тим «барвистим деревом життя», що допомагає нам оцінити психологічну вартість «сірої теорії» для часів прийдешніх». Віддаючи у цьому плані належне вченим і публіцистам, Леся наголошувала, що лише белетристи «можуть нам розказати про терни та квітки нових шляхів, про світло й плями нових світочів». Сказано це було в статті «Утопія в белетристиці» (1906) в журналі «Нова громада» (можна тільки пошкодувати, що ця ґрунтовна робота не згадується дисертанткою). Леся Українка в названій статті, а пізніше в додатку «Утопія в белетристичному змісті» перша, здійснивши короткий екскурс в історію утопіології, спробувала схарактеризувати й класифікувати літературні утопії. Письменницю хвилювала невіра письменників у позитивне майбутнє людства. Вона засуджує футурологів за нагромадження негативного, її пригнічує страхітливості у баченні майбутнього. Звертаю увагу на цю обставину з тим, щоб підкреслити незаперечність думки С.С. Хороб: «важливе місце в утопічних різновидах творів займає архетип катастрофи, хаосу (міф про кінець світу, апокаліпсис)» (с. 147).

У підрозділі «Утопія як різновид фантастичного жанру українських прозаїків» детально аналізується структура, конфліктна колізія твору Олеся Бердника «Серце Всесвіту». Цікавим аспектом дисертації є спроба дослідити часопросторовий модус творів, адже хронотоп відіграє важливу роль у жанротворенні художніх структур. Соломія Хороб резонно відзначає: «з перших сторінок роману «Серце Всесвіту» не можна не помітити, що хронотоп ніяк не вкладається у матрицю типового і цілком притаманного для утопії» (с. 150). Натомість у аналізованій повісті Данієли Андруш «Синглет Хігса» утопічне

відтворення подій – у багатоохопному хронотопі. Не можемо не звернути увагу на оригінальності символічного осмислення хронотопних вимірів у творі Галини Пагутяк «Писар Східних Воріт Притулку». Хронотоп у творі, як стверджує дисертантка, умовний, абстрактний, метафоризується автором, наповнений таємничими символами Землі, Вогню, Зими, Дерева, Птаха, Подорожнього, а прообразом Притулку є Ліс. Власне, ліс – це ідеальне місце зустрічі реального та ірреального, перехрестя фантазії і дійсності. Серед численних природних ландшафтів ліс – найзагадковіший топос. Будучи цілком реальним локусом, він водночас є таємничим, навіть містичним простором.

У наступному підрозділі «Антиутопія як форма фантастичного жанру у творчості українських авторів» аналізуються сучасні романи-антиутопії, які з'явилися майже одночасно, Тараса Антиповича «Хронос» (2011), Юрія Щербака «Час смертохристів: Міражі 2077 року» (2011) та «Час великої гри: фантоми 2079» (2012). Відсутність антиутопічного досвіду у вітчизняній літературі позначилася на тому, що сучасний український читач орієнтується на зразки зарубіжної літератури. У роботі особливо наголошується, що трилогія Ю. Щербака (окрім названих романів ще «Час тирана. (Прозріння 2084 року)» (2014) принципово нове культурно-естетичне явище в українській літературі. Дисертантка на багатому матеріалі, у постійному зіставленні зі світовими антиутопіями розглянула проблематику, поетику і зокрема жанрову своєрідність творів Ю. Щербака, чітко визначила їх місце в системі жанрів. Авторка стверджує, що майбутнє в уяві Ю. Щербака механічне, сіре, омертвіле, в якому Бог зайвий, суспільство бездуховне, знівельоване.

Погляд С.С. Хороб на сучасну українську антиутопію дуже цікавий, в ньому яскраво відбилися вподобання самої дослідниці. Вона аргументовано довела цінність текстів, обраних для розгляду. Можливо, варто було би подати ширше тло їхнього функціонування, увиразнивши зв'язки з іншими, типологічно подібними явищами. Чи розглядала б дисертантка романи Р. Іваничука «Орда»,

В. Тарнавського «Матріполь», Ю. Винничука «Ласкаво просимо в Щуроград», Ю. Андруховича «Рекреації», О. Ірванця «Рівне/Ровно» у просторі антиутопій?

Бібліографічна частина дисертації досить об'ємна (294 позиції), поряд з україномовними джерелами фігурують надруковані російською, польською, англійською мовами. Серед іншого вартувало б додати в бібліографічний реєстр найновіші праці Тетяни Бовсунівської «Профетичні романи Юрія Щербака в контексті сучасної постапокаліптики» («Слово і Час». – 2015. – № 7. – С. 3 – 16) та монографію молодого польського дослідника Максима Шадурського «Утопия как модель мира: границы и пограничья литературного явления» (Siedlce: Wydawnictwo IKR[i]BL, 2016. – 152 s.).

Нові факти, отримані дисертантом.

Досліджено феномен фантастики, її жанрове багатоманіття, обґрунтована проблема класифікації жанрів.

Окреслено коло спільних фантастичних проблем, мотивів та образів у текстах митців, проаналізовано аналогії й контрасти жанрових особливостей творчого спадку фантастів.

Відтворено загальну схему руху в літературному процесі ХХ-ХХІ століття художньо-інтерпретаційних моделей української наукової фантастики.

Розглянуто генетико-еволюційний аспект жанру фентезі, простежено тенденції розвитку української утопії та антиутопії ХХ-ХХІ ст.

Розкрито значення хронотопу для художньої організації творів.

Ступінь обґрунтованості використаних методів, а також отриманих результатів і положень дисертації.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на необхідності комплексного підходу до художнього тексту, що припускає свободу вибору

принципів і прийомів аналізу. Тут засадничими стали дослідження з теорії літератури, герменевтики, рецептивної естетики, семіотики, структуралізму, міфокритики, стратегії інтерпретації літературного твору як художньо-естетичної цілісності, філософії, психології, пов'язані з вивченням художньої специфіки сучасної української літературної фантастики.

Визначено зміст і обсяг понять «фантастика», «фантастичне», «фантастичний гротеск», обґрунтовано доцільність опертя на концепцію О. Стужук, згідно з якою, фантастика розуміється як метажанр, в межах якого виокремлено власне фантастику, наукову фантастику та фентезі (авторка зараховує до фантастичних піджанрів ще утопію та антиутопію). Дослідниця спирається на наукові роботи у галузі фантастикознавства С. Лема, А. Нямцу, Г. Сабат, К. Комісаренко, Р. Ткаченка, О. Ковтун, Ю. Кагарлицького та інших, які виводять до діалектичного розуміння літературної фантастики як своєрідного типу художнього мислення в ідейно-образному самовияві. Дисертантка зупиняється на проблемі взаємодії методу і жанру, аналізуються праці, в яких фантастика тлумачиться і як жанр і як метод (Ц. Тодоров, Є. Тамарченко, Т. Чернишова). Послуговуючись працями українських вчених Г. Панченка, М. Маковецької, дослідниця наголошує, що фантастика вписується і в реалістичну, і в романтичну, і в модерністську традицію, тому методом бути не може.

Значення для науки і практики отриманих результатів.

Вперше системно висвітлена проблема жанрової своєрідності української сучасної фантастики. Результати дослідження доповнюють наукові уявлення про теоретичні й історико-культурні аспекти функціонування фантастики. Використано матеріали, які дають змогу розширити і поглибити відомі на сьогодні класифікації жанрів української фантастики. Розкрито розмаїття та своєрідність жанрових різновидів сучасної української фантастичної прози.

Основні положення дисертації можуть бути використані в курсі «Філософія фантастики», розробленому у Львівському національному університеті імені Івана Франка, загальних курсах з історії української літератури під час вивчення літератури ХХ століття та сучасної літератури, зокрема творчості Ю. Смолича, О. Бердника, Ю. Щербака, Марини і Сергія Дяченків, Т. Антиповича, Г. Пагутяк, Я. Мельника та ін., при підготовці спецкурсів і спецсемініарів із проблем інтерпретації літературного тексту, читацького сприймання, а також при підготовці підручників і навчальних посібників, що присвячені естетико-філософським питанням літературного процесу кінця ХХ – початку ХХІ століття, а також читацької рецепції в сучасному літературознавстві.

Недоліки роботи.

Незважаючи на цілісний, завершений, самостійний характер дисертаційного дослідження, попри всі заслужені компліменти, окремі положення кандидатської роботи Соломії Хороб викликають полемічні зауваження.

1. С.С. Хороб аналізує творчість Марини і Сергія Дяченків, наголошуючи на скерованості на основних положеннях теоретиків рецептивної естетики (с. 69): «рівень сприймаючої свідомості» (І. Фізер), «довільна і моносуб'єктивна» рецепція (Р. Інгарден), «імпліцитний читач» (В. Ізер). Складається враження, що ці думки спорадичні, не підтверджені конкретними літературознавчими категоріями у зв'язку з актуальними й дискусійними завданнями інтерпретації художнього твору, аналітико-емоційним проникненням у структуру твору, безпосереднім читацьким сприйманням його змісту. Приміром, акцентуючи на «імпліцитному читачеві», авторці вартувало б окреслити фундаментальну тезу від якої відштовхується В. Ізер: текст пропонує своїм можливим читачам попередні орієнтири як умови рецепції, що втілює в життя

- «імпліцитний читач». Саме умови рецепції стають водночас моментами актуалізації, оскільки тексти набувають своєї реальності лише після прочитання. Такі умови дозволяють осмислити зміст тексту у свідомості реципієнта. Тим самим учений доводить, що його «імпліцитний читач» є текстовою структурою. В. Ізер також стверджує, що текст містить у собі визначену пропозицію ролей для своїх можливих реципієнтів і розподіляє «роль читача» на структуру тексту і структуру дії.
2. На с. 85 С.С. Хороб стверджує, що термін «наукова фантастика» був уперше введений в обіг американським письменником Г. Гернсбеком у 1929 р. Проте, це поняття існувало раніше. Жюль Верн і Герберт Веллс свої романи називали «науковими» і «фантастичними». Обидва поняття об'єднав в один термін Я. Перельман у 1914 році, додавши його як підзаголовок до свого твору «Сніданок у невагомій кухні» – «науково-фантастичне оповідання».
 3. У розмові про секту Смертохристів, які називають себе Новолюдями, заявляючи «Христос помер – шукайте істину в собі!» (с. 177), образи-культи (с.172) із роману Ю. Щербака «Час смертохристів» дисертантка зуміла обійтися без жодної згадки про філософські концепції Ф. Ніцше, про вплив його теорії надособистості на формування образу надлюдини, нової людини майбутнього.
 4. Розмірковуючи про дев'яностовосьмирічного диктатора Великого Магістра з твору Т. Антиповича «Хронос» (с. 171) варто було б зосередити увагу на рецепції філософських ідей Ф. Достоевського: Великий Магістр, на нашу думку, антипод дев'яностолітнього Великого Інквізитора, який володіє необмеженою владою, з роману «Брати Карамазови», в якому присутні антиутопічні тенденції.

5. Гадаємо, назва третього розділу потребує уточнення, адже про тенденції жанрового взаємопроникнення, про дифузію жанрів йшлося і в попередньому розділі, хоча в заголовок це не винесено.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим нормам.

Дисертація Соломії Хороб «Жанрові особливості української фантастики кінця XX – початку XXI століття» відповідає спеціальності 10.01.01 – українська література, профілю спеціалізованої вченої ради К 58.053.02, вимогам, які встановлені у Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання наукового співробітника, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, а також вимогам МОН України, які передбачені для кандидатських дисертацій. Її автор С.С. Хороб заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент:

доктор філологічних наук,

професор кафедри світової літератури та славістики

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Г.П. Сабат

Підпис Г.П. Сабат стверджую

Учений секретар

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка



М.Д. Галів

